

Van „middenrif” of „longen” naar „geest” ? De fysieke betekenis van ΦΡÉΝΕΣ bij Homerus *

door

PAUL MARIS

Op de vraag : „Welk orgaan of welke organen duidt het woord φρήν/φρένες, dat meestal in intellectueel-psychische zin wordt gebruikt, in zijn fysieke betekenis bij Homerus aan ?” is het antwoord omstreden. Traditioneel interpreteert men het woord als „middenrif”. Sommigen echter menen dat het gaat om het hartzakje of pericardium. Een derde groep geleerden opteert voor de longen, terwijl nog anderen aan φρήν/φρένες een ruimere betekenis geven en er de aanduiding van verschillende organen tegelijkertijd in willen zien.

In deze bijdrage zullen we de verschillende theorieën die men in de secundaire literatuur aantreft, uiteenzetten, de argumenten pro en contra aanduiden en hun waarde trachten te bepalen. Zonder de bedoeling te hebben spectaculaire nieuwigheden naar voren te brengen, willen we toch trachten te komen tot een verantwoord, eigen standpunt terzake.

De gevallen waarin φρένες¹ bij Homerus uitsluitend een fysieke, anatomische betekenis heeft, zijn verre van talrijk. We citeren vooraf de enkele contexten in kwestie :

Il.16.481 : ἀλλ' ἔβαλ' ἔνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ
(„maar hij trof hem juist op de plaats waar de φρένες de
dichte hartspier omsluiten”)

* De tekst van dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk uit onze licentiaatsverhandeling : *Het woordveld „hart, ziel en geest” in de Ilias van Homeros*, Leuven, 1984, een studie die we maakten onder de leiding van dr. R. BOSTEELS, die we ook danken voor zijn opmerkingen en suggesties voor dit artikel. We zijn eveneens dank verschuldigd aan A. CHEYNS voor zijn opbouwende kritiek.

1. Het woord komt in zijn fysieke betekenis bij Homerus alleen in het meervoud voor. Bij het citeren van verzen uit Homerus, volgen we steeds de Oxford-editie : *Homeri opera*. Recognoverunt brevis adnotatione critica instruxerunt D. B. MONRO et T. W. ALLEN, Tomus I Iliadis libros I-XII continens ; Tomus II Iliadis libros XIII-XXIV continens (*Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), Oxonii, 1978³ (= 1920³) en *Homeri opera*. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit T. W. ALLEN, Tomus III Odysseae libros I-XII continens ; Tomus IV Odysseae libros XIII-XXIV continens (*Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), Oxonii-Londini-Novae Eboraci, 1916².

- 11.16.503-505 : ... ὁ δὲ λάξ ἐν στήθεσι βαίνων
 ἐκ χροῶς ἔλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῷ ἔποντο·
 τοῖο δ' ἅμα ψυχὴν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμὴν
 („*bij [nl. Patroclus] zette zijn hiel op zijn [nl. van Sarpedon] borst en trok zijn lans uit het vlees. De φρένες kwamen mee. Tegelijk met de lanspunt ont- rakte hij hem het leven*”)
- Od.9.299-302 : τὸν μὲν ἐγὼ βούλευσα κατὰ μεγαλήτορα θυμὸν
 ἄσπον ἰών, ξίφος ὄξυ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
 οὐτάμεναι πρὸς στήθος, ὅθι φρένες ἦπαρ ἔχουσι,
 χεῖρ' ἐπιμασσάμενος...
 („*Ik beraamde in mijn grootmoedig hart dichterbij te sluipen, het scherpe zwaard van mijn dij te trek- ken en, tastend met de hand, hem te treffen in de borst, waar de φρένες de lever aanraken*”).

Daarnaast zijn er nog enkele verzen, waarin het woord, naast een psychische, ook een fysieke betekenis heeft of kan hebben (cf. infra).

Vooraleer we de verschillende interpretaties van naderbij bekijken, willen we een woordje wijden aan de etymologie van φρήν/φρένες. Jammer genoeg moeten we constateren dat deze zeer onzeker is. We overlopen kort de meest voorkomende hypothesen. H. Frisk² merkt terecht op dat de oude, semantisch bekoorlijke interpretatie dat φρήν, als dia-*phragma*, verwant zou zijn met φράσσω „omheinen, beschut- ten”, niet kan gehandhaafd worden. Ze heeft immers een dubbele implicatie : ze veronderstelt dat φραχ- (of φραγ-) de nultrap zou zijn van een wortel met een nasaal infix (*φραγχ-, uit het Indo-europese *bhrenk-) en bovendien dat men een verlengde nominatief zonder sigma (*bhrēnk), na verlies van de eindgutturaal, bij de stammen op -n zou gevoegd hebben.

Een andere hypothese luidt dat φρήν/φρένες verwant zou zijn met πορφύρω „zich opborrelend oprichten”³. Het woord zou dan eerst „le tressaillement, das Auf- und Abzuchen” aangeduid hebben, en vervolgens de plaats in het menselijk lichaam waar dat zich voordeed, nl. het middenrif, en ook de verschillende emoties. Φρήν/φρένες wordt dan verbonden met het Sanskriet bhur- (bhūrati) „trillen, rillen, beven...”. Deze etymologie werd voorgesteld door Brugmann

2. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Band II, 1973, p. 1043. (Voor de volledige bibliografische referentie van de moderne publikaties verwijzen we naar de bibliografie die achteraan is opgenomen.)

3. Zie É. BOISACQ, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, 1938³, p. 1037 en H. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Band II, 1973, p. 1043.

en Windisch⁴. Deze laatste auteur geeft echter wel toe dat ze niet beantwoordt aan de wetten van de fonetica, aangezien aan het Sanskriet bhur- het Griekse φουρ- correspondeert, dat men aantreft in het werkwoord πορ-φύρω. P. Chantraine⁵ vindt deze etymologie dan ook onaanvaardbaar. Hij meent dat er waarschijnlijk verwantschap bestaat tussen de woorden φρήν en φράζω „uitleggen, doen begrijpen”, wat zou vertrekken van de overdrachtelijke betekenis van φρήν, nl. „verstand” (dat dan in het middenrif gelokaliseerd werd). Ook Frisk⁶ meent dat de verbinding tussen φρήν en φράζομαι (hij citeert het medium) met als actieve (causatieve) aorist πέφραδε, niet ver gezocht is. Een met -δ- uitgebreide nultrap φρα-δ- heeft heel wat parallellen, zodat men ook formeel niets tegen deze etymologie kan inbrengen.

Nog andere mogelijkheden zijn dat φρήν zou afstammen van een wortel *bhren- „omringen, omgeven”⁷, of verwant zou zijn met het Sanskriet brāniti „beschermen” en het Tsjechisch brānice, dat de weefsels die de lever omringen aanduidt⁸.

Tenslotte wordt er door Chantraine⁹ en Frisk¹⁰ op gewezen dat φρήν behoort tot een oude reeks wortelwoorden waarin verschillende benamingen van lichaamsdelen voorkomen, nl. ἀθήν „klier”. αὐχὴν „nek” en σπλήν „milt”.

Het blijkt dus dat men wat betreft de etymologie van φρήν/φρένες lang geen zekerheid heeft. Men kan hierop dan ook bezwaarlijk een beroep doen ter staving of weerlegging van een of andere theorie over de fysieke betekenis die het woord bij Homerus heeft. Om de fysieke betekenis van φρήν/φρένες in Ilias en Odyssee te bepalen, moet men derhalve de contexten waarin het woord duidelijk een anatomische betekenis heeft, grondig en objectief onderzoeken, zonder enige theorie in het achterhoofd. Men mag vooral niet méér uit de tekst afleiden dan wat er staat. Weliswaar is dit uiterst moeilijk, vooral omdat bedoelde contexten zeer schaars zijn (cf. supra) en omdat ze ook niet heel precies zijn in hun informatie. We constateren dan ook dat verschillende moderne auteurs zich schuldig maken aan een petitio principii door de passages in kwestie te interpreteren in het licht van hun

4. De preciese referenties kan men vinden in de woordenboeken van Boisacq en Frisk op de onder vorige voetnoot genoemde plaatsen.

5. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, 1968, p. 1228.

6. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Band II, 1973, p. 1043.

7. Zie É. BOISACQ, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, 1938³, p. 1038.

8. Deze opvatting werd blijkens H. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Band II, 1973, p. 1043 verdedigd door Machek.

9. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, 1968, p. 1228.

10. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Band II, 1973, p. 1042.

hypothese, of schermen met argumenten die betwistbaar zijn. We komen hierop in de loop van de uiteenzetting nog in concreto terug. Verder moet men ook andere elementen uit de homerische epen, zoals het gebruik van het epitheton ἀμφιμέλαιναι¹¹ bij φρένες en de betekenis van het woord μετάφρενον, in rekening brengen. Dit alles noemen we de „interne argumentatie”, d.i. de bewijsvoering die steunt op de tekst van Homerus. Daarnaast kan men (en moet men eigenlijk) rekening houden met de betekenis en de gebruikswijze van het woord in de posthomerische traditie, evenals met de interpretatie die antieke scholiasten, commentatoren en lexicografen aan het woord bij Homerus gaven. Dit alles zullen we de „externe argumentatie” noemen.

Laten we dan nu de theorieën één voor één aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpen.

I. Middenrif

Zoals gezegd, werd (en wordt) φρένες in fysieke zin traditioneel geïnterpreteerd als het middenrif, een „spier- en peesachtig tussenschot tussen borst- en buikholte”¹², dat de vorm heeft van een koepl.

1. Interne argumentatie

a. De contexten waarin φρένες louter het orgaan in anatomische zin betekent

Het vers Il.16.481 : ἀλλ' ἔβαλ' ἐνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ wordt door J. Böhme¹³ op de volgende wijze geïnterpreteerd : het middenrif (φρένες) omringt het hart (κῆρ) in die zin dat het hart ingebed ligt in de welving van het middenrif. Hij wijst er ook op dat we ἀμφί misschien in zijn oorspronkelijke betekenis van „langs beide zijden” kunnen nemen, wat volgens hem goed past bij de interpretatie van φρένες als het middenrif, maar, zoals we verder zullen zien, even goed (of zelfs beter) bij de interpretaties „pericardium” of „longen”.

11. Er is discussie over de vraag of we ἀμφί μέλαιναι dan wel ἀμφιμέλαιναι moeten lezen.

12. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Elfde, herziene druk door G. GEERTS en H. HEESTERMANS [...], Tweede deel J - R, Utrecht-Antwerpen, [1984], p. 1709.

13. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 4.

Wat betreft Il.16.504 : ἐκ χροῶς ἔλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῶ ἔποντο wijst Böhme¹⁴ er op dat men het naar buiten komen van de φρένες wel metaforisch kan opvatten als teken van het intreden van de dood, maar dat ook dan de *oorspronkelijke* betekenis zuiver reëel-lichamelijk moet geweest zijn. Wij zouden het liever zó formuleren dat men hier in eerste instantie aan de lichamelijke betekenis moet denken (het gaat immers om een „anatomische context”) en dat men in tweede instantie het vers metaforisch kan verstaan, zonder hiermee te bedoelen dat de fysieke betekenis van het woord oorspronkelijker is dan de psychische. In navolging van Böhme¹⁵ en B. Snell¹⁶ menen we dat er zich geen betekenisoverdracht heeft voorgedaan (in die zin dat de psychische betekenis zich uit de fysieke zou ontwikkeld hebben), maar dat beide betekenissen, de fysieke en de psychische, moeten begrepen worden als differentiëring van een vroegere betekenis, waarin beide nog ongescheiden aanwezig waren. Volgens Böhme gaat het in dit vers weerom om het middenrif. Hij meent dat de spanning van het middenrif vermindert wanneer er lucht binnendringt in het lichaam via een wonde in die buurt en dat het zodoende gemakkelijk aan de speerpunt kan blijven vasthangen. De voorstanders van de „longen-theorie” echter beweren dat het middenrif bij een verwonding strak gespannen blijft (cf. infra). Zelf zullen we ons niet uitspreken over deze gespecialiseerde anatomische kwestie, waarover ook in de medische wereld geen eensgezindheid blijkt te bestaan.

Tenslotte nemen we Od.9.301 : οὐτάμεναι πρὸς στῆθος, ὅθι φρένες ἦπαρ ἔχουσι. Böhme¹⁷ merkt op dat in de latere medische literatuur het middenrif steeds wordt genoemd als de scheidingswand tussen hart en lever, en dat men daarom op deze plaats verwacht dat het middenrif wordt vermeld. We willen er de aandacht op vestigen dat Böhme er hier zonder meer van uitgaat dat φρένες bij Homerus dezelfde betekenis heeft als in de latere traditie (nl. het middenrif) en bijgevolg aanvaardt dat het middenrif in de homerische epen zo'n belangrijke rol kan spelen. Dat dit uitgangspunt niet evident is en lang niet door iedereen wordt bijgetreden, zal nog duidelijk blijken. Men weze dus voorzichtig met dergelijke „argumenten”. Anderzijds kan men niet ontkennen dat het middenrif anatomisch gezien goed past bij de beschrijving van Homerus. A. Cheyns¹⁸ geeft hiervoor

14. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 4.

15. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 7-9.

16. In zijn recensie van het werk van Böhme, in : *Gnomon*, 7 (1931), p. 76.

17. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 5.

18. *La notion de φρένες*, in : *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6(1980), p. 160-163.

de volgende argumenten. In de uitdrukking πρὸς στήθος (πρὸς στήθεα), die in de Ilias vijfmaal¹⁹ en in de Odyssee tweemaal²⁰ voorkomt, duidt στήθος de borststreek aan, zonder verdere anatomische precisering. Het werkwoord ἔχω kan bij Homerus verschillende nuances hebben, vertrekkend van de betekenis „houden, bevatten”: ondersteunen, samenhouden, afsluiten en beschermen. I.v.m. de lever kan men inderdaad opmerken dat „cet organe se trouve suspendu à la veine cave, qui donne naissance, au niveau du diaphragme, aux deux veines hépatiques. Il est encore maintenu par sept replis du péritoine, dont les deux principaux, le ligament falciforme et le ligament coronaire, l'attachent au diaphragme”²¹.

Het is dus duidelijk dat φρένες in dit vers vanuit anatomisch standpunt zeer goed op het middenrif kan slaan. Men kan het dan zo zien²² dat Odysseus probeerde de holle ader ter hoogte van het middenrif te doorboren, wat een vlugge dood tot gevolg heeft (in de context is het inderdaad essentieel dat Odysseus de cycloop *onmiddellijk* kan doden).

b. Het gebruik van φρένες ἀμφιμέλαινοι

Naast de contexten waarin φρένες in louter anatomische zin wordt gebruikt, kan ook het gebruik van φρένες ἀμφιμέλαινοι (of: ἀμφιμέλαινοι) ons iets leren over de fysieke betekenis van φρένες. We treffen deze uitdrukking aan in de volgende verzen:

Il.1.103-104: ἀχνύμενος· μένεος δὲ μέγα φρένες ἀμφι μέλαινοι
πίμπλαντ',...

(= Od.4.661-662)

Il.17.83: Ἔκτορα δ' αἰνὸν ἄχος πύκασε φρένας ἀμφι μελαίνας

Il.17.498-499: αὐτὶς ἀπ' Αὐτομέδοντος. ὁ δ' εὐξάμενος Διὶ πατρὶ
ἀλκῆς καὶ σθένεος πλῆτο φρένας ἀμφι μελαίνας

Il.17.573: τοῖου μιν θάρσευς πλῆσε φρένας ἀμφι μελαίνας.

Φρένες wordt hier tegelijk in fysieke en in psychische zin gebruikt. Het gaat om het anatomisch orgaan, dat ten gevolge van een psychische ervaring in een bepaalde toestand raakt. Φρένες is dan tevens het

19. Il.4.108, 11.144, 15.250, 16.753, 21.424.

20. Od.9.301, 22.286.

21. A. CHEYNS, *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 162-163.

22. Cf. A. CHEYNS, *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 163.

orgaan als zetel van die psychische ervaring, m.a.w. „psychisch orgaan”²³.

Terecht merken o.a. Böhme²⁴ en F. M. Combellack²⁵ op dat het onjuist is in ἀμφιμέλαιναι een vast epitheton van φρένες te zien (om aan te duiden dat de φρένες zich bevinden in een donkere streek van het lichaam), omdat inderdaad uit de context voldoende blijkt dat het epitheton wijst op een toestand van een bijzondere emotie bij de mens. Combellack²⁶ geeft nog een ander argument. Hij stelt vast dat φρήν/φρένες bij Homerus slechts 37 maal, d.i. in ongeveer 10 % van de gevallen, vergezeld gaat van een adjectief. Negen keer staat het adjectief dan nog in het predicat, en in zo'n geval is het bijna noodzakelijk significant. In de overige gevallen worden de adjectieven die niet „zwart” betekenen steeds²⁷ gebruikt omwille van hun betekenis. Wel geeft Combellack toe dat die adjectieven „duidelijker van betekenis” zijn dan „zwart”, en dat men derhalve zou kunnen stellen dat de natuur van deze adjectieven het waarschijnlijk maakt dat ze werden gebruikt omwille van hun betekenis. Maar hij werpt hiertegen op dat er adjectieven zijn waarvan we op grond van hun natuur zouden verwachten dat ze omwille van hun betekenis zouden gebruikt worden, maar die toch vaak als ornamentaal epitheton dienst doen, zoals bijvoorbeeld „vlug” en „hol”. Dit alles maakt het waarschijnlijk dat het adjectief (ἀμφι-)μέλαιναι, zoals de andere adjectieven bij φρένες, om zijn betekenis werd gebruikt, een vaststelling die des te frappanter is, omdat de meeste zinnen, waarin φρένες een adjectief bij zich heeft, formulair zijn, zoals Combellack aantoot²⁸.

Böhme²⁹ citeert dan twee mogelijke interpretaties, waarvan volgens hem alleen de tweede juist is. De eerste vat het woord ἀμφιμέλαιναι symbolisch op als „somber, duister”, mogelijk bij „leed” (ἄχος in II.17.83), ook nog wel bij „toorn” (μένος in II.1.103 = Od.4.661), maar onmogelijk bij „moed” en „strijdlust” (II.17.499 en II.17.573). Weliswaar zou men kunnen veronderstellen dat φρένας

23. We gebruiken deze term, die eigenlijk een contradictio in adjecto inhoudt, in navolging van B. SNELL (*Die Entdeckung des Geistes*, 1975⁴, p. 25) en E. L. HARRISON (*Notes on Homeric psychology*, in: *The Phoenix*, 14 (1960), p.65) die spreken van „Seelen-Organ” en „mental organ”.

24. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p.39.

25. *Agamemnon's black heart*, in: *Grazer Beiträge*, 4 (1975), p. 81.

26. *Agamemnon's black heart*, in: *Grazer Beiträge*, 4 (1975), p.81-85.

27. Misschien is er één uitzondering, nl. 15.81: γαῖαν ἑλληλουθῶς φρεσὶ πευκαλίμησι νόση, waarin het adjectief een ornamentaal epitheton is.

28. *Agamemnon's black heart*, in: *Grazer Beiträge*, 4(1975), p.86-87.

29. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 39-40.

ἀμφὶ μελαίνας een formule geworden was om het vers te beëindigen, die dan ook gebruikt werd in contexten waarin ze inhoudelijk eigenlijk niet paste. Maar er is een tweede bezwaar tegen genoemde interpretatie: men begrijpt dan niet waarom er ἀμφι-μέλαιναί staat in plaats van μέλαιναί zonder meer. Vandaar dat Böhme de voorkeur geeft aan de andere verklaring, die de oorsprong van de uitdrukking zoekt in een fysiologisch verschijnsel, nl. het feit dat er bij opwinding, woede e.d. een plotse, verhoogde toevoer van bloed is naar het hart, de longen en de lever, en dat op die manier „das Zwerchfell von beiden Seiten (ἀμφί!) verdunkelt”³⁰. In dit verband kunnen we er trouwens op wijzen dat Homerus ook het bloed zelf meermaals μέλας („zwart” in de zin van „donker”) noemt, bijvoorbeeld in I1.21.119: ...ἐκ δ' αἶμα μέλαν ῥέε..., terwijl hij elders de rode kleur van het bloed benadrukt, bijvoorbeeld in I1.21.21: ἐρυθθαίνετο δ' αἶματι ὕδωρ. Böhme geeft wel toe dat de door hem bijgetreden opvatting nogal kunstmatig is: Homerus noemt de φρένες (rondom rond) zwart, en bedoelt dat ze omringd worden door zwart gekleurde organen. Maar het is de enige interpretatie die aan alle elementen een verklaring kan bieden (tenminste indien men in φρένες het middenrif wil zien).

2. Externe argumentatie

Tot zover de interne argumentatie. De „middenrif-theorie” kan hiernaast echter ook een beroep doen op de interpretatie van φρήν/φρένες in de latere traditie. Bij Plato, Aristoteles, Hippocrates, Galenus enz., dus bij wetenschappelijk gerichte en (meer specifiek) bij medische auteurs duidt het woord onbetwistbaar het middenrif aan. Zo schrijft Plato in de *Timaeus* (69e-70a)³¹: „Καὶ ἐπειδὴ τὸ μὲν ἄμεινον αὐτῆς, τὸ δὲ χεῖρον ἐπεφύκει, διοικοδομοῦσι τοῦ θώρακος αὐτὸ τὸ κύτος, διορίζοντες οἷον γυναικῶν, τὴν δὲ ἀνδρῶν χωρὶς οἴκησιν, τὰς φρένας διάφραγμα εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τιθέντες.” Anderzijds constateren we ook dat men in de latere traditie φρένες bij Homerus gelijkstelde met het middenrif. Dit blijkt bijvoorbeeld uit diverse scholia bij de tekst van Homerus. We citeren exempli gratia:

- een scholion bij I1.11.579: „ἦπαρ ὑπὸ πραπίδων ὑποκάτω γὰρ εἰσι τῶν φρενῶν. ἔστι δὲ τι σπλάγχχον οὕτω λεγόμενον· οὐ γὰρ ταύτας

30. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 40.

31. *Platonis opera*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit I. Burnet, Tomus IV tetralogiam VIII continens (*Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), Oxonii, 1945 (= 1902).

φησίν, αἷς νοοῦμεν. φρένας ὁ ποιητῆς καὶ πάντες οἱ παλαιοὶ ποιηταὶ τὸ διάφραγμα ἐκάλον”³²

- een scholion bij Il.16.481 : „φρένες· τὸ ὑπὸ πνεύμονα διάζωμα τοῦ θώρακος”³³
- en een scholion bij Od.9.301 : „φρένες δὲ λέγονται ὁ ὑμῆν ὁ σκέπων τὴν καρδίαν καὶ τὸ ἦπαρ”³⁴.

Eustathius, de commentator van Homerus uit de twaalfde eeuw, onderscheidt drie mogelijke fysieke betekenissen van φρένες : het middenrif (bijvoorbeeld in de commentaar op Il.1.103 : „Ὅτι φρένες οὐ μόνον ἀσωμάτως καὶ νοητῶς ἐπὶ λογισμοῦ, ἀλλὰ καὶ μέρος τι τῶν σπλάγχων, ὃ καὶ διάφραγμα λέγεται. ἔστι δὲ ὑμῆν ἀποχωρίζων τὸ ἦπαρ μετὰ τοῦ σπληνὸς τοῦ τε πνεύμονος καὶ τῆς καρδίας”³⁵ en op Il.16.481 : „γέγονεν οὖν ἡ πληγὴ κατὰ τὸ διάφραγμα, ὃ καλεῖται φρένες, καθὰ προϊστόρηται, ἦγουν κατὰ τὸ ὑπὸ τὸν πνεύμονα διάζωμα τοῦ θώρακος”³⁶, het borstvlies („ἄλλοι δὲ οὕτω, φρένες τὸ διάζευγμα ἔστι δὲ ἐπίπλους διαιρῶν τὸν θώρακα τοῦ πνεύμονος”³⁷ - commentaar op Il.11.575) of het buikvlies („φρένες εἰσὶν αἱ διεζωκυῖαι τὸν ὑπὸ τῷ πνεύμονι καὶ τῇ καρδίᾳ τόπον”³⁸ - commentaar op Il.1.103 en op Il.11.575). Een dergelijke imprecisie is volgens Cheyns³⁹ de weerspiegeling in de taal van een reële verwarring tussen het middenrif en de vliezen van de organen van borst- en buikholte. Hij verwijst hiervoor naar het getuigenis van een zekere Meletius⁴⁰, die zich verzet tegen degenen die geen onderscheid maken tussen het middenrif en het borstvlies, omdat het in werkelijkheid om twee verschillende vliezen gaat. Bij deze Meletius lezen we eveneens dat sommige medici de naam φρένες ook gebruikten voor de spieren die tussen bepaalde ribben liggen, omdat de mens door razernij wordt bevangen (φρηνητιῶν!) wanneer die spieren verhit worden : „Εἰσὶ δὲ καὶ κατὰ τὰς

32. *Scholía Graeca in Homeri Iliadem ex codicibus aucta et emendata*. Edidit G. DINDORFIUS, Tomus III, Oxonii, 1877, p. 478.

33. *Scholía Graeca in Homeri Iliadem*. Recensuit H. ERBSE, Volumen quartum scholia ad libros O-T continens, Berolini, 1975, p. 265.

34. *Scholía Graeca in Homeri Odysseam ex codicibus aucta et emendata*. Edidit G. DINDORFIUS, Tomus II, Amsterdam, 1962 (= Oxford, 1855), p. 430.

35. *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi*, Tomus I, Hildesheim-New York, 1970 (= Leipzig, 1827), p. 50.

36. *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi*, Tomus III, Hildesheim-New York, 1970 (= Leipzig, 1829), p. 338.

37. *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi*, Tomus III, Hildesheim-New York, 1970, (= Leipzig, 1829), p. 55.

38. *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi*, Tomus I, Hildesheim-New York, 1970 (= Leipzig, 1827), p. 50 en Tomus III, Hildesheim-New York, 1970 (= Leipzig, 1829), p. 55.

39. *La notion de φρένες*, in : *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6(1980), p.128-129.

40. *Zie Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*. Descripsit J. A. CRAMER, Vol. III, Amsterdam, 1963 (= Oxford, 1836), p. 93.

λοιπὰς πλευρὰς μεσοπλευριοὶ μύες, οὓς καὶ φρένας καλοῦσι· διὰ τὸ φρενητιᾶν τοὺς ἀνθρώπους, ἐκείνων φλεγμαινόντων.”

Tenslotte weze nog opgemerkt dat men ook bij antieke lexicografen gewoonlijk „middenrif” aantreft als één van de betekenissen van φρήν/φρένες. Hesychius⁴¹ bijvoorbeeld zegt dat φρένες, naast de abstracte betekenis „ἐννοιαί, φρονήσεις”, in fysieke zin ofwel het gedeelte van de ingewanden onder de lever, ofwel het middenrif aanduidt: „μέρος τι τῶν ἐντοσθίων τὸ ὑπὸ ἥπατι κείμενον· τὸ διάφραγμα τοῦ στήθους”.

Tot zover (in het kort geschetst) deze externe argumentatie, die vanzelfsprekend slechts een zeer relatieve waarde heeft. Dat φρένες bij Plato, Aristoteles, Galenus, in het Corpus Hippocraticum enz. het middenrif aanduidt, bewijst nog niets voor de betekenis van het woord bij Homerus! Er kán zich immers een betekeniswijziging of -verschuiving hebben voorgedaan! Weliswaar is het niet te verklaren hoe en waarom dat zou gebeurd zijn. De voorstanders van de „middenriftheorie” zien in het latere gebruik van φρήν/φρένες dan ook een argument voor hun opvatting, omdat zij een betekenisverandering onwaarschijnlijk achten. We willen er met klem op wijzen dat dit een a priori is: het feit dat men een eventuele betekeniswijziging niet goed kan verklaren, bewijst nog niet dat die er niet geweest is. Trouwens, we zullen verder in de uiteenzetting zien dat zo'n betekeniswijziging vanuit een bepaald standpunt wél aannemelijk kan gemaakt worden, en dan zelfs gereduceerd wordt tot een betekenisverenging!

Dat φρένες bij Homerus door scholiasten (die ten vroegste dateren uit de Alexandrijnse tijd) en door een commentator als Eustathius als het middenrif wordt geïnterpreteerd, levert geen bijkomend argument op, omdat het goed mogelijk is dat zij Homerus „hineininterpretieren” vanuit het woordgebruik in hun eigen tijd. Men mag trouwens ook niet uit het oog verliezen dat Eustathius nog andere betekenissen noemt dan het middenrif! Wat lexicografen zoals Hesychius betreft, moeten we ook opmerken dat zij niet specifiek de betekenis van het woord bij Homerus geven.

Onze conclusie i.v.m. de „middenrif-hypothese” moet voorlopig zijn dat de traditionele interpretatie van φρένες niet zo evident en lang niet zeker is, en vaak steunt op eerder zwakke argumenten en a priori's. Dit betekent nochtans niet dat men ze zomaar overboord moet gooien. We komen hierop verder terug.

41. Zie A. CHEYNS, *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 124 en p. 170. Dit lexicon hebben we niet zelf kunnen consulteren.

II. Pericardium

De tweede, in het begin van onze uiteenzetting genoemde theorie, die echter veel minder aanhangers kent dan de vorige, ziet in φρένες de term voor het pericardium of hartzakje. Deze interpretatie werd vooral verdedigd door O. Körner⁴².

Als eerste argument haalt Körner⁴³ wendingen aan als „τί σφῶϊν ἐνὶ φρεσὶ μαίνεται ἤτορ;” (II.8.413) en „θαρσαλέον νύ οἱ ἤτορ ἐνὶ φρεσίν” (II.19.169), waarin dus ἤτορ in φρένες wordt gelokaliseerd. Hierbij gaat hij er van uit dat telkens beide woorden, φρένες en ἤτορ, in fysieke zin moeten genomen worden, of althans dat bij de vorming van dergelijke wendingen *mede* aan de fysieke betekenis van die woorden werd gedacht⁴⁴, en dat zo'n uitdrukkingen ook zinvol moeten zijn als men beide termen lichamelijk interpreteert⁴⁵. Reeds dit uitgangspunt is zwak. O.i. moeten in dergelijke gevallen beide termen psychisch worden opgevat, en is het zelfs zó dat men ook bij de vorming ervan niet noodzakelijk nog expliciet dacht aan de fysieke betekenis van die woorden⁴⁶. Körner geeft trouwens geen bewijs voor dit uitgangspunt, tenzij in zekere zin het feit dat zijn interpretatie van φρένες dit zeer aannemelijk maakt. Maar ondertussen is het zó dat zijn interpretatie op dit uitgangspunt gebaseerd is, m.a.w. we staan hier voor een kringredenering.

Verder haalt Körner natuurlijk het vers II.16.481 aan : ἀλλ' ἔβαλ' ἔνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ. Hij concludeert hieruit, zonder echte bewijsvoering, dat φρένες het hartzakje betekent, omdat dat anatomisch gezien goed past bij de beschrijving. Ook Böhme⁴⁷ moet toegeven dat het pericardium zeer goed (en eigenlijk beter dan het middenrif) beantwoordt aan de beschrijving, maar hij meent dat hartzakje en hart als één geheel gerekend werden. Met de woorden

42. *Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 26-27.

43. *Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 26.

44. Dit blijkt uit zijn woorden : „Oft wird dabei das eine Organ als in dem andern liegend genannt, wie z.B. II.8,413...” (*Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 26), en ook reeds uit het feit dat hij dergelijke wendingen gebruikt als argument voor zijn interpretatie.

45. Körner geeft wel impliciet toe dat men *daarnaast* aan één van beide woorden *ook* een psychische betekenis *kan* geven : „Man kann manchmal zweifeln, welches Wort bei solchen Wendungen im Körperlichen und welches im übertragenem Sinne gebraucht sei” (*Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 26). Maar ondertussen bewijzen ook deze woorden (cf. „zweifeln”!) dat hij er van overtuigd is dat men *in oorsprong* in beide gevallen (*mede*) aan een fysieke betekenis dacht, aangezien hij niet kan (en blijkbaar ook niet wil) uitmaken welk van beide woorden overdachtelijk kan opgevat worden.

46. Cf. hiervoor wat we hoger (p. 122 zelden i.v.m. de verhouding tussen de fysieke en de psychische betekenis).

47. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 4.

„pericardium”, „Herz-Beutel”, „hartzakje” enz. wordt trouwens alleen de relatie tot het hart zelf uitgedrukt. Het is opvallend dat deze talen geen echt afzonderlijk woord (dus zonder het bestanddeel „hart-”) hebben voor wat men het pericardium noemt. Maar o.i. is Böhme's uitgangspunt dat men het hartzakje ten tijde van Homerus niet onderscheidde van het hart evenzeer een a priori als de overtuiging dat het middenrif toen nog geen belangrijke rol kan gespeeld hebben.

Naast Körner heeft ook Cheyns⁴⁸ voor dit vers de interpretatie „pericardium” verdedigd en gestaafd met een grondige argumentatie. We geven hier de hoofdlijnen van zijn betoog weer. Hij vertrekt van een grondige filologische analyse van dit vers. De vorm ἔρχεται is een medio-passief perfectum (derde persoon meervoud) van (F)ἔργω. Dit werkwoord kan bij Homerus twee verschillende ideeën uitdrukken: „insluiten, beschermen” en „weren, afweren, verbieden”. In de Odyssee betekent dit werkwoord in het medio-passieve perfectum en plusquamperfectum „ingesloten zijn”, maar in de Ilias roept het eerder de idee op van „een wal, een bolwerk vormen, omhullen”. Bijgevolg moet φρένες beschouwd worden als een „barrière”. Ἀμφί betekent oorspronkelijk „langs beide kanten”, maar heeft deze waarde alleen bewaard in sommige gevallen van bijwoordelijk gebruik en in sommige composita, maar niet indien het, zoals hier, als voorzetsel wordt gebruikt. Dan heeft het de waarde van περί: „rond”. Het adjectief ἄδινός (ἀδινός) slaat niet op het kloppen van het hart (zoals sommigen menen, omdat ze in ἄδινός de idee van „beweging” zien, een opinie die echter op geen enkel getuigenis bij de ouden kan steunen), maar op de dichtheid van de musculatuur van het hart. Cheyns wijst erop dat de medici uit de oudheid zich ervan bewust waren dat deze musculatuur zeer dicht, gedrongen was, zoals blijkt uit het Corpus Hippocraticum. Belangrijker dan deze vaststelling lijkt ons zijn argument dat Homerus om het kloppen van het hart aan te duiden nergens κῆρ gebruikt, maar καρδίη, ἦτορ of θυμός.

Cheyns' conclusie is dan dat de φρένες de hartspier helemaal moeten omringen. Φρένες kan dus niet het middenrif zijn, maar wel het pericardium. De relatiefzin ἐνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ laat echter volgens Cheyns veronderstellen dat φρένες een ruimere betekenis heeft en niet alleen het pericardium aanduidt, maar ook andere vliezen van de borst- of buikholte. We zagen trouwens hoger dat Cheyns in Od.9.301 φρένες opvat als het middenrif. Hij gelooft

48. *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 145-156.

inderdaad dat φρένες het geheel van middenrif en pericardium aanduidt. Het is trouwens zó dat de basis van het hartzakje met het middenrif vergroeid is en er a.h.w. één „Gewebslage" mee vormt⁴⁹. De relatiefzin in I1.16.481 duidt dan het gedeelte van de φρένες (middenrif + pericardium) aan dat de hartspier insluit, d.i. het pericardium. In Od.9.301 zou de uitdrukking φρένες ἦπαρ ἔχουσι ofwel het gedeelte van het middenrif dat zich aan de lever vasthecht, aanduiden, ofwel „l'endroit bien déterminé où la veine cave traverse la cloison phrénique"⁵⁰. Cheyns meent zelfs dat het mogelijk is dat φρένες het geheel van de weefsels aanduidde die de organen van de borst- en de buikholte omhullen. Wanneer men zich wat preciezer wilde uitdrukken, gebruikte men omschrijvingen van het genre dat we aantreffen in I1.16.481 en Od.9.301. Deze hypothese zou ook het gebruik van het meervoud verklaren en bovendien de diversiteit van betekenissen die φρένες bewaarde bij antieke lexicografen zoals Hesychius en bij commentatoren zoals Eustathius.

De passus I1.16.503-505 wordt door Körner niet vermeld. Cheyns leidt uit deze verzen af dat φρένες werd beschouwd als één van de „parties vitales", en derhalve kon opgevat worden als een zetel van de ψυχή⁵¹. Zoals we hoger opmerkten⁵², kan men het vers I1.16.504 wel metaforisch opvatten, maar moet men toch in eerste instantie aan een fysieke betekenis van φρένες denken. Het ligt voor de hand dat deze betekenis dezelfde is als in I1.16.481 — het gaat immers om dezelfde verwonding — zodat dit ook hier het pericardium zou zijn. In dit geval rijst de vraag of het pericardium wel met een speer uit het lichaam kan getrokken worden. Böhme⁵³ meent van niet: het pericardium blijft bij een verwonding, wanneer er lucht in het lichaam binnendringt, strak gespannen, en zal zich niet aan een speer vasthechten.

Tenslotte nemen we Od.9.301: οὐτάμεναι πρὸς στῆθος, ὅθι φρένες ἦπαρ ἔχουσι. Om de cycloop *onmiddellijk* een dodelijke slag toe te brengen — men kan niet betwijfelen dat dat inderdaad de bedoeling is — zou Odysseus volgens Körner⁵⁴ best mikken op het hart van de cycloop. Deze veronderstelling ligt wel voor de hand, maar abso-

49. Zie O. KÖRNER, *Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 27.

50. *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 167.

51. *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 160.

52. Zie p. 125.

53. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 4-5.

54. *Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 27.

luut zeker is ze toch niet : men kan bij iemand ook een vlugge dood veroorzaken door hem elders te verwonden (bijvoorbeeld door de holle ader ter hoogte van het middenrif te doorboren, cf. supra). In ieder geval, om het hart te raken moet Odysseus zijn slag op de borstholte (πρὸς στῆθος) richten, maar opdat borstbeen en ribben de stoot niet zouden tegenhouden, kiest hij volgens Körner het hartkuiltje, om zo te kunnen doordringen tot de plaats „ὅθι φρένες ἤπαρ ἔχουσι (volgens Körner : „waar het hartzakje aan de lever grenst”). Men moet het dan wel zó begrijpen dat de stoot niet op het hartzakje gericht is, maar op de inhoud ervan, het hart zelf. Met Böhme⁵⁵ kunnen we hiertegen als objectie aanvoeren dat Homerus dan evengoed rechtstreeks had kunnen zeggen dat Odysseus het hart van de cycloop wou treffen.

Het adjectief ἀμφιμέλαινοι bij φρένες wordt volgens Körner⁵⁶ nergens in anatomische zin gebruikt, maar steeds in overdrachtelijke zin : „rings umdunkelt”, zodat de uitdrukking φρένες ἀμφιμέλαινοι „umdüstertes Gemüt” betekent. Körner hoeft deze uitdrukking derhalve niet in overeenstemming te brengen met zijn interpretatie van φρένες als „pericardium”.

Onze conclusie i.v.m. de „pericardium-hypothese” is dat ze wel goed schijnt te passen in Il.16.481, maar veel minder goed in Od.9.301. In Il.16.504 moet φρένες in ieder geval dezelfde betekenis hebben als in 16.481. Men kan tegen deze theorie, tenminste zoals ze wordt voorgesteld door Körner, hetzelfde bezwaar formuleren als tegen de interpretatie „middenrif” : waarom zou het hartzakje de aandacht getrokken hebben van de homerische mens en zo'n belangrijke rol gespeeld hebben ? Bovendien kan hier geen beroep gedaan worden op expliciete latere getuigenissen, zoals in het geval van de „middenrif-theorie”. Körner verklaart trouwens ook niet hoe het dan komt dat bij Plato, Aristoteles, Hippocrates enz. φρένες de term voor het middenrif geworden is. Hij stelt zelfs het probleem niet. In het perspectief van Cheyns, die φρένες ziet als het geheel van middenrif en pericardium, kan dit wel aanvaardbaar gemaakt worden.

III. Longen

Een derde groep moderne interpretatoren vat φρένες op als de longen. Deze theorie werd voor het eerst vrij uitvoerig verdedigd door

55. *Die Seele und das Ich im homerischen Epos*, 1929, p. 5.

56. *Die ärztlichen Kenntnisse*, 1929, p. 27.

P.T. Justesen⁵⁷. Hierop kwam een antwoord vanwege C. Rogge⁵⁸. De interpretatie van Justesen werd later, meer gefundeerd trouwens, opgenomen door R.B. Onians⁵⁹. Meer recent verscheen op het werk van laatstgenoemde een relativerende kritiek in het artikel van S. Ireland - F.L.D. Steel⁶⁰.

1. Negatieve argumentatie

De voorstanders van de „longen-theorie" gaan uit van een negatieve argumentatie, d.w.z. ze voeren een aantal bezwaren aan tegen de traditionele interpretatie van φρένες als het middenrif. De meest fundamentele objectie is de verwondering over het feit dat precies het middenrif zou gekozen geweest zijn als zetel van de „ziel"⁶¹ of van de intelligentie⁶². Iemand die zich niet speciaal interesseert voor anatomie weet inderdaad nauwelijks iets af van het middenrif. Daar-entegen zijn er andere organen die veel gemakkelijker de aandacht van de mens kunnen trekken. Weliswaar kan men zich hiertegen verdedigen met een opmerking zoals deze van E.L. Harisson⁶³, die meent dat φρήν/φρένες oorspronkelijk wellicht verwees naar de *streek* van het middenrif ter lokalisatie van geestelijke activiteiten en processen, en dan later, wanneer de anatomische kennis groeide, een meer preciese fysieke lokalisatie kreeg, nl. het middenrif zelf. In de homerische epen zou het woord reeds enkele malen die preciese fysieke betekenis hebben, maar meestal nog de ruimere betekenis, nl. de streek van het middenrif ter lokalisatie van geestelijke activiteiten en processen. Maar zelfs dan kan men het bezwaar handhaven: het is immers (*in onze ogen*) niet veel waarschijnlijker dat de streek van het middenrif de aandacht zou getrokken hebben en een belangrijke rol zou gaan spelen zijn, dan dat het middenrif zelf dit zou gedaan hebben.

57. Hij deed dit vooreerst in een niet-gepubliceerd, handschriftelijk verspreid opstel: *Notes on the psychophysiology of Homer. The homeric φρήν*, Banjoewangi (Java), 1926. Kort daarna heeft hij zijn argumentatie hernomen in „*Les principes psychologiques d'Homère*", Copenhague, 1928, p. 4-16.

58. *Homersch φρήν, φρένες und Verwandtes*, in: *Archiv für die gesamte Psychologie*, 58 (1927), p. 307-324.

59. *The origins of European thought*, 1951, p. 23-40.

60. *Φρένες as an anatomical organ*, in: *Glotta*, 53 (1975), p. 183-195.

61. We gebruiken deze term louter conventioneel: Homerus kende een dergelijk abstractum immers nog niet.

62. Zie bijvoorbeeld P. T. JUSTESEN, *Les principes psychologiques*, 1928, p. 4 en R. B. ONIANS, *The origins of European thought*, 1951, p. 23.

63. *Notes on Homeric psychology*, in: *The Phoenix*, 14 (1960), p. 65.

We willen er echter de nadruk op leggen dat dit bezwaar, dat heel wat geleerden hebben tegen de „middenrif-interpretatie”, en dat a.h.w. het uitgangspunt schijnt geweest te zijn om aan φρένες in fysieke zin bij Homerus een andere interpretatie te geven dan de traditionele, een a priori is : wij met onze opvattingen, kunnen niet begrijpen dat (de streek van) het middenrif een rol zou gespeeld hebben op psychisch (en dan nog vooral intellectueel) gebied, maar dit bewijst toch niets ? De conceptie van de oude Grieken kan toch verschillen van de onze ? Zo is bijvoorbeeld ook onze moderne opvatting over de hersenen niet relevant voor het begrijpen van het homerische ἐγκέφαλος.

In zijn bespreking van het werk van Böhme merkt Snell⁶⁴ op dat men bij opwinding e.d. vrij gemakkelijk bij zichzelf het middenrif, of althans de streek van het middenrif, kan gewaarworden en er dan vanzelfsprekend de zetel in kan zien van innerlijke processen. O.i. gebeurt dit toch niet zo gemakkelijk, en blijven bijvoorbeeld het hart (dat sneller en heviger klopt bij innerlijke processen zoals opwinding en angst) en de longen (denken we maar aan de invloed van emoties op de ademhaling !) veel gemakkelijker bespeurbaar dan het middenrif. Bovendien zijn bedoelde innerlijke processen hoofdzakelijk of uitsluitend emotioneel van aard, terwijl we toch constateren dat φρένες bij Homerus vooral een intellectuele lading heeft. Concluderend moeten we dus stellen dat, indien men φρένες als het middenrif interpreteert, men er zich bij moet neerleggen dat wij niet kunnen begrijpen dat het middenrif een belangrijke psychische functie (en dan vooral op intellectueel gebied) vervulde.

Er zijn echter volgens Onians en Justesen nog andere objecties tegen de „middenrif-interpretatie”. Zo meent Onians⁶⁵ dat het meervoud onverenigbaar is met de verklaring „middenrif” omdat dit een eenheid vormt⁶⁶. Men moet inderdaad toegeven dat dit meervoud wel een probleem vormt indien men φρένες gelijkstelt met het middenrif. Maar indien men aan het woord een ruimere betekenis geeft, zoals bijvoorbeeld Cheyns doet⁶⁷, is het meervoud volkomen normaal.

Een ander bezwaar zien de verdedigers van de „longen-theorie” in het gebruik van het epitheton μέλαινα of ἀμφιμέλαινα en van het werkwoord πίμπλημι bij φρένες. Deze objectie valt weg indien men

64. in : *Gnomon*, 7 (1931), p. 76-77.

65. *The origins of European thought*, 1951, p. 23. Zie ook P. T. JUSTESEN, *Les principes psychologiques*, 1928, p. 5.

66. Het enkelvoud wordt bij Homerus alleen metri causa gebruikt, en steeds in psychische zin.

67. Zie p. 125.

dergelijke wendingen metaforisch interpreteert. Maar hoger⁶⁸ werd aangetoond dat het epitheton hier fysiek of fysiologisch moet genomen worden, en φρένες tegelijk in fysieke en in psychische zin. Men argumenteert dan dat het middenrif niet zwart of donker kan worden en niet kan gevuld worden, maar de longen wel (ten gevolge van een verhoogde bloetoevoer bij opwinding, woede, inspanning enz.). We zagen echter dat Böhme er desondanks in slaagt het epitheton ἀμφιμέλαινα in fysiologische zin in overeenstemming te brengen met φρένες als het middenrif, zij het op ietwat kunstmatige wijze. Het werkwoord πίμπλημι levert o.i. geen problemen op: men moet dit louter metaforisch opvatten, net zoals πυκάζω in I1.17.83: Ἐκτορα δ' αἰνὸν ἄχος πύκασε φρένας ἀμφὶ μελαίνας. Dit blijkt uit het feit dat het μένος (in I1.1.103 en Od.4.661), ἀλή - σθένος (in I1.17.499) of θάρσος (in I1.17.573) is waarmee de φρένες „gevuld” worden. Men kan dit bezwaarlijk letterlijk opvatten.

Onians⁶⁹ ziet ook nog een bezwaar in uitdrukkingen als I1.8.202: ... ὀλοφύρεται ἐν φρεσὶ θυμός, I1.8.413: ... τί σφῶϊν ἐνὶ φρεσὶ μαίνεται ἦτορ; , I1.9.462: ἐνθ' ἐμοὶ οὐκέτι πάμπαν ἐρητύετ' ἐν φρεσὶ θυμός, enz., waarin dus φρένες dient ter lokalisatie van ἦτορ (het hart) of van θυμός (volgens Onians: de adem). Onians interpreteert dat letterlijk (lichamelijk), wat uiteraard tot gevolg heeft dat het middenrif als interpretatie niet past, maar dat de longen schitterend passen. O.i. is het echter verkeerd in dergelijke wendingen φρένες, ἦτορ en θυμός lichamenlijk te interpreteren.

Tenslotte hebben de voorstanders van de „longen-theorie” op anatomische gronden bezwaren tegen de interpretatie „middenrif” in de „anatomische contexten”. Deze kwamen hoger⁷⁰ reeds gedeeltelijk ter sprake, en zullen ook infra nog aan bod komen.

Tot zover de objecties tegen de interpretatie „middenrif”. Het is gebleken dat ze minder zwaar doorwegen dan men op het eerste gezicht zou vermoeden, en dat men ze over het algemeen kan ontcrachten, als men een ander standpunt inneemt. We onderzoeken thans de positieve argumenten, die uiteraard voor een deel hierin bestaan dat genoemde bezwaren opgelost worden of niet meer kunnen gemaakt worden.

68. Zie p.125.

69. *The origins of European thought*, 1951, p.24.

70. Zie p. 125.

2. Positieve argumentatie

a. *Algemeen*

Voor de „longen-hypothese” zijn in het algemeen de volgende argumenten te geven⁷¹:

- Ze spelen een belangrijke rol in de ademhaling en kunnen dus opgevat worden als principe van het leven.
- Ze zijn hol en kunnen dus iets bevatten.
- Er zijn twee longen, wat het meervoud verklaart.

b. *Interne argumentatie*

Daarnaast doet men ook een beroep op bepaalde contexten, waarin φρένες al dan niet uitsluitend in fysieke zin wordt gebruikt. Deze behandelen we onder de hoofding „interne argumentatie”.

Om te beginnen nemen we de drie verzen waarin φρένες in zuiver anatomische zin moet begrepen worden:

- Het anatomisch gebruik van φρένες

-11.16.481 : ἀλλ' ἔβαλ' ἐνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ.

Onians⁷² argumenteert dat de longen werkelijk zó gevormd zijn dat het hart er tussen past en er door ingesloten wordt. Daarentegen kan dit niet van het middenrif worden gezegd, omdat het hart de „koe-pel” van het middenrif slechts even aanraakt aan de top ervan. We hebben hoger gezien dat Cheyns⁷³ heeft aangetoond dat het middenrif hier inderdaad niet beantwoordt aan de beschrijving, maar dat het pericardium zeer goed past. Op louter anatomische gronden kan men voor dit vers geen van beide interpretaties, longen of pericardium, uitsluiten.

- 11.16.504 : ἐκ χροὸς ἔλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῶ ἔποντο. Justesen⁷⁴ en Onians⁷⁵ wijzen er op dat dit niet kan gezegd worden van het middenrif, een dun, strak gespannen, spierachtig vel, dat rondom rond vasthangt, maar wel van de longen, die wel niet volledig naar buiten kunnen komen door de verwonding, maar toch gedeeltelijk. Wat door Böhme wordt opgemerkt, nl. dat bij de verwonding de spanning van het middenrif vermindert, wordt hierbij echter niet in acht genomen.

71. P. T. JUSTESEN, *Les principes psychologiques*, 1928, p. 4-5.

72. *The origins of European thought*, 1951, p. 26.

73. *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6(1980), p.145-156.

74. *Les principes psychologiques*, 1928, p.5.

75. *The origins of European thought*, 1951, p. 26-27.

- Od.9.301 : οὐτάμεναι πρὸς στῆθος, ὅθι φρένες ἦπαρ ἔχουσι. Anatomisch gezien is het zó dat de lever ἦπαρ, die a.h.w. de koepel van het middenrif vult, omhuld wordt door het middenrif, en dat het middenrif op zijn beurt omhuld wordt door de longen, omdat de basis van de rechterlong de bovenste oppervlakte van het middenrif bedekt. Justesen⁷⁶ en Onians⁷⁷ zien zich dus verplicht toe te geven dat in deze context φρένες zowel het middenrif als de longen kan aanduiden : de lever wordt omhuld door het middenrif, maar ook door de longen, zij het dan wel onrechtstreeks, omdat het membraan van het middenrif er dan tussen zit. De betekenis „longen” dient volgens hen te worden verkozen omdat φρένες meervoud is. Men moet hier dan uiteraard veronderstellen dat Homerus het middenrif over het hoofd heeft gezien, maar dit vormt vanuit het standpunt van deze theorie geen bezwaar, omdat men er precies van uitgaat dat het middenrif niet belangrijk kan geweest zijn. Het is van belang op te merken dat het middenrif anatomisch gezien eigenlijk beter past bij de beschrijving in Od.9.300-302 dan de longen. Deze laatste interpretatie wordt echter verkozen, niet op grond van de concrete context, maar op grond van de algemene bezwaren tegen de traditionele opvatting.

- Enkele andere verzen waarin φρένες de longen zou aanduiden

Naast de drie passages waarin φρένες in zuiver anatomische zin wordt gebruikt, worden door de voorstanders van de „longentheorie” nog een aantal andere contexten geciteerd waarin volgens hen φρένες moet of kan worden opgevat als aanduiding van een orgaan. Om te beginnen zijn dat de verzen waarin de φρένες gekwalificeerd worden als ἀμφιμέλαιναι. Zoals we hoger zagen⁷⁸, moet men hier φρένες zowel psychisch als fysiek opvatten. Aangezien reeds werd uiteengezet hoe de voorstanders van de „longentheorie” dergelijke wendingen verklaren, moeten we er hier niet langer bij stilstaan.

In de andere verzen die ze vermelden maken deze auteurs zich schuldig aan een overdreven neiging om materieel-lichamelijk te interpreteren, en heeft φρένες o.i. een psychische (eventueel tegelijkertijd een fysieke én psychische) betekenis. We stippen enkele van de bedoelde verzen aan :

- Il.10.9-10 : ὧς πυκίν' ἐν στήθεσσι ἀναστενάχιζ' Ἀγαμέμνων
νειόθεν ἐκ κραδίης, τρομέοντο δέ οἱ φρένες ἐντός.

76. *Les principes psychologiques*, 1928, p.7.

77. *The origins of European thought*, 1951, p. 26.

78. Zie p. 125.

Deze passage wordt vermeld in het artikel van Ireland — Steel⁷⁹. De auteurs merken echter wel op dat de fysieke betekenis niet zeker is, en dat ook de „abstracte” goed mogelijk is. Ze geven bovendien geen argumenten om φρένες, gesteld dat het een fysieke betekenis heeft, op te vatten als „longen”. Wij zijn van mening dat φρένες hier in lichamelijke zin dient genomen te worden, maar tevens in psychische zin, omdat de φρένες als lichamen orgaan trillen (τρομέομαι) ten gevolge van een emotie, zodat φρένες hier tevens zetel is van die emotie. Wat de fysieke betekenis betreft, komt het middenrif zeer goed in aanmerking: het kan trillen bij emoties.

- Il. 16.435: διχθὰ δέ μοι κραδίη μέμονε φρεσὶν ὀρμαίνοντι. Justesen⁸⁰ interpreteert: „mijn hart in mijn φρένες”. Vanzelfsprekend kan men niet zeggen: „mijn hart in mijn middenrif”, maar wel „mijn hart (tussen-)in mijn longen”, omdat het hart zich bevindt tussen de longen in, nl. in de holte die door de twee longen wordt gevormd. O.i. is φρεσὶν echter geen locativus bij κραδίη, maar bij ὀρμαίνοντι, en dient φρένες hier, zoals vaak elders, ter lokalisatie van een psychische activiteit (nl. overleggen). Een bijkomende moeilijkheid ligt hierin dat men aan de locativus φρεσὶν volgens Justesen de waarde „tussenin” zou moeten geven i.p.v. „in”.

Er zijn nog enkele andere verzen waarin Onians, Justesen e.a. op dezelfde wijze al te letterlijk-lichamelijk interpreteren⁸¹ om hun interpretatie „longen” te staven, maar we menen dat ondertussen voldoende aangetoond is dat dergelijke „argumenten” bijzonder zwak zijn, omdat het uitgangspunt waarop ze gebaseerd zijn, aanvechtbaar is (en o.i. niet mag bijgetreden worden).

- Het woord μετάφρενον

We besluiten de interne argumentatie met een kort woordje over μετάφρενον, waarover Onians⁸² schrijft dat het misschien „most decisive of all” is in zijn argumentatie voor zijn theorie. Indien we het woord letterlijk nemen, moet het betekenen: „het deel achter de φρένες”. Nu is het zó dat Homerus het woord μετάφρενον gebruikt in de betekenis „bovenste gedeelte van de rug”⁸³, wat moeilijk ver-

79. Φρένες as an anatomical organ, in: *Glotta*, 53 (1975), p. 184.

80. *Les principes psychologiques*, 1928, p. 8.

81. nl. Il. 22.475, 23.104 (een vers dat interpretatieproblemen stelt!), 14. 165 en 14.294.

82. *The origins of European thought*, 1951, p. 27. De hier ontwikkelde gedachte i.v.m. μετάφρενον is aan deze auteur ontleend.

83. Zie bijvoorbeeld Il.2.265-266: “Ὡς ἄρ’ ἔφη, σκήπτρω δὲ μετάφρενον ἦδὲ καὶ ὤμω πληξέν... of Il.5.40-41: πρῶτῳ γὰρ στρεφθέντι ἐν δόρῳ πῆξεν ὤμων μεσσηγύς,...

zoenbaar is met de interpretatie „middenrif” voor φρένες. Het is trouwens ook niet zo vanzelfsprekend dat het dunne middenrif zou gebruikt worden zijn om de rug of een deel van de rug te lokaliseren. De moeilijkheden worden opgelost als we φρένες opvatten als de longen. Het gedeelte achter de longen (die trouwens heel wat meer plaats innemen dan het middenrif) is inderdaad het bovenste gedeelte van de rug.

Tot zover de interne argumentatie. Laten we dan nu de externe argumenten onderzoeken, d.w.z. de argumenten die een beroep doen op passages of op woordgebruik bij posthomerische auteurs.

c. Externe argumentatie

We citeren de belangrijkste passages die door Onians en Justesen worden gebruikt om aan te tonen dat φρένες bij posthomerische auteurs de longen zou betekenen :

- Aeschylus, *Persae*, 114-115 : Τὰυτά μου μελαγχίτων
φρήν ἀμύσσειται φόβω⁸⁴.

Aeschylus spreekt hier over de μελαγχίτων φρήν, de φρήν „met het zwarte kleed”. Deze zwarte of althans donkere kleur past niet bij het middenrif, wel echter bij de longen. Het is inderdaad een feit dat de longen ten gevolge van stofafzettingen na een zekere tijd zwarte plekken gaan vertonen. Maar we menen dat Onians ook hier overdrijft in zijn neiging om letterlijk te interpreteren. Dit wordt ook opgemerkt door Ireland — Steel⁸⁵, maar met een zwak argument. Zij zien in de zwarte plekken op de longen (die dus het resultaat zouden zijn van stofafzettingen) eerder een gevolg van het moderne stadsleven, en ze vragen zich af in hoeverre dit mag toegepast worden op de oude Mykeense maatschappij. We stellen ons echter de vraag waarom er zich zoveel eeuwen geleden niet reeds stofafzettingen zouden kunnen gevormd hebben op de longen. Maar o.i. doet dit zelfs niet ter zake. Φρήν moet hier nl. waarschijnlijk psychisch geïnterpreteerd worden. Bijgevolg moet men μελαγχίτων metaforisch opvatten. De vraag is dan hoe. H.D. Broadhead⁸⁶ merkt op dat μέλας, en ook κελαινός „are often applied to the mind or to the inward parts associated with the emotions”. Hij verwijst hiervoor naar Aeschylus, *Supplices*, 785 :

84. We citeren hier de verzen zoals R. B. ONIANS, *The origins of European thought*, 1951, p. 25 ze geeft. Voor μου is er echter een andere lezing, nl. μοι.

85. Φρένες as an anatomical organ, in : *Glotta*, 53 (1975), p. 187.

86. *The Persae of Aeschylus*. Edited with introduction, critical notes and commentary by H. D. BROADHEAD, Cambridge, 1960, p. 62. Deze uitgever nummert de verzen in kwestie als 115-116 en verkiest de lezing μοι.

κελαινόχρως δὲ πάλλεται μου καρδία. Voor wat betreft het tweede lid van het compositum (-χίτων) wijst hij er op dat zwarte klederen verbonden waren met rouw, met de dood en met de nacht. In de verzen 114-115 bekleedt Aeschylus'levendige beeldspraak „the mind” (φρένας) met zwarte klederen, zoals hij ook de nacht bekleedt met „spangled garb” (ἡ ποικιλείμων νύξ in Prometheus, vers 24). A.J. Podlecki⁸⁷ interpreteert μελαγχίτων φρήν in dezelfde richting: de dichter suggereert hiermee de Griekse en Aziatische reactie op het nieuws van een ramp: „... the atmosphere of gloom is increased by the black robes in which the heart is somewhat daringly said to be dressed”. Ook bijvoorbeeld P. Groeneboom⁸⁸ ziet μελαγχίτων φρήν als een aanduiding van het hart in rouw. Hij beschouwt de woorden als één van de weinige metaforische wendingen bij Aeschylus die ontleend zijn aan de kledij.

We mogen dus wel concluderen dat er geen reden is om φρήν in deze wending fysiek, en μελαγχίτων letterlijk te interpreteren.

- Aeschylus, *Choëphoroe*, 832 e.v. spreekt over het hart in de φρένες. Elders (*Agamemnon*, 996 e.v.)⁸⁹ schrijft hij: πρὸς ἐνδίκους φρεσίν... δίναις κυκλούμενον κέαρ. Φρένες kan hier volgens Onians niet op het middenrif slaan, omdat dit onder het hart ligt. Daarentegen is het zó dat het hart (tussen-) in de longen ligt. Toch willen we hierbij opmerken dat er in het Grieks πρὸς staat, waarmee alleen de nabijheid wordt aangegeven, en men kan evengoed zeggen dat het hart in de omgeving van of bij het middenrif ligt als bij de longen. Maar ook hier moet men zich op de eerste plaats afvragen of men beide termen wel fysiek moet (mag) interpreteren. E. Fraenkel en J.D. Denniston - D. Page⁹⁰ menen dat men φρένες niet anatomisch mag opvatten (wat dan volgens hen het middenrif zou zijn), maar dat het woord hier psychisch gebruikt wordt. De toevoeging van ἐνδίκους bij φρεσίν is op zichzelf reeds een voldoende bewijs daarvan. Groeneboom⁹¹ echter meent dat φρένες hier fysiek te nemen is: „dit hart, tot een danser geworden, klopt dus van angst tegen het middelrif”. We zien

87. *The Persians by Aeschylus*. A translation with commentary by A. J. PODLECKI, Prentice-Hall, 1970, p. 33.

88. *Aeschylus Persae*. Met inleiding, critische noten en commentaar uitgegeven door P. GROENEBOOM, Amsterdam, 1966, p. 97.

89. Deze passage, evenals de vorige, wordt vermeld door R. B. ONIANS, *The origins of European thought*, 1951, p. 27-28.

90. respectievelijk in: *Aeschylus Agamemnon*. Edited with a commentary by E. FRAENKEL, Volume II, *Commentary on 1-1055*, Oxford, 1950, p. 447-448 en *Aeschylus Agamemnon*. Edited by the late J. D. DENNISTON and D. PAGE, Oxford, 1979 (= 1957), p. 157.

91. *Aeschylus Agamemnon*. Met inleiding, critische noten en commentaar uitgegeven door P. GROENEBOOM, Amsterdam, 1966, p. 277.

dus dat, zelfs indien men φρένες hier fysiek opvat, de interpretatie „middenrif” zinvol kan zijn.

Deze twee voorbeelden illustreren reeds voldoende duidelijk dat deze externe argumentatie zwak is, omdat men om de fysieke betekenis van φρένες te bepalen steunt op passages waarin het woord zeer waarschijnlijk psychisch moet geïnterpreteerd worden. Justesen⁹² en Onians⁹³ verwijzen nog naar andere passages, waarbij ze op gelijkwaardige wijze argumenteren. We nemen er genoegen mee nog één sprekend voorbeeld aan te halen: Onians⁹⁴ wijst er op dat bij Alcaeus, Pindarus enz. de φρένες soms gekarakteriseerd worden door het adjectief χαῦνος (open staand, poreus, of: opgeblazen), wat schitterend past bij de longen. Dat hij ook hier φρένες waarschijnlijk ten onrechte fysiek interpreteert, wordt gesuggereerd door het feit dat φρένες (uiteraard in metaforische zin) ook bij νόος voorkomt, nl. bij Solon⁹⁵. Ook bij φρένες kan men χαῦνος derhalve zonder moeite overdrachtelijk interpreteren.

Deze externe argumentatie zou wel een zeker belang kunnen hebben. Indien het nl. juist zou zijn dat bij Alcaeus, Pindarus, Aeschylus enz. φρένες in de betekenis „longen” wordt gebruikt, terwijl het anderzijds een feit is dat bij Plato, Aristoteles, Hippocrates, Galenus enz. φρένες het middenrif aanduidt, dan zou het zeer onwaarschijnlijk, ja zelfs bijna uitgesloten zijn dat dit woord bij Homerus niet op de longen zou wijzen. Men zou zich toch moeilijk kunnen voorstellen dat φρένες bij Homerus „middenrif” betekent, nadien bij andere auteurs „longen”, en dan bij Plato e.a. opnieuw „middenrif”. Maar we hebben gezien dat het helemaal niet vaststaat dat φρένες bij Alcaeus, Pindarus, Aeschylus enz. „longen” betekent. In de passages die door Justesen, Onians e.a. worden aangehaald, wordt φρήν/φρένες waarschijnlijk ten onrechte fysiek opgevat, zodat deze passages niet in aanmerking komen om de anatomische betekenis van φρένες te bepalen. Het is bovendien gebleken dat, zelfs indien men φρένες fysiek opvat, de interpretatie „longen” zich niet opdringt.

3. Het probleem van de betekeniswijziging

Aangezien het een feit is dat bij medici en wetenschappelijk gerichte auteurs zoals Hippocrates, Galenus, Plato en Aristoteles het

92. *Les principes psychologiques*, 1928, p. 10-13.

93. *The origins of European thought*, 1951, p. 25.

94. *The origins of European thought*, 1951, p. 38.

95. Zie H. G. LIDDELL - R. SCOTT, *A Greek - English lexicon*. Revised and augmented throughout by H. S. JONES, with the assistance of R. MC KENZIE, Oxford, 1982⁹, p. 1981.

woord φρένες het middenrif aanduidt (zoals trouwens ook in diverse scholia bij Homerus, maar dat kan onder invloed zijn van de latere traditie), moeten de auteurs die φρένες bij Homerus opvatten als de longen een verklaring bieden voor deze betekeniswijziging, een netelig probleem, waaraan men o.i. geen overtuigende oplossing heeft kunnen bieden.

Deze kwestie wordt o.m. behandeld door Rogge⁹⁶, op een vrij buitensporige wijze. Deze auteur meent dat in διάφραγμα, afgeleid van φράσσω, „omsluiten, omheinen”, en vandaar „afsluiten”, διά- niet van belang zou zijn voor de betekenis, en overgenomen zou zijn van zinverwante woorden. Rogge verbindt φράγμα dan men φρήν en denkt zelfs dat φρήν (dat hij opvat als „long”) uit φράγμα kan voortgekomen zijn: ook de long vormt immers een „omheining”, hoewel ze op de eerste plaats het orgaan van de ademhaling is, en als zodanig tegenover de milt staat, die begint te steken wanneer bij een snelle beweging het ademen wordt bemoeilijkt. Φράγμα zou dan onder invloed van σπλήν („milt”) geëvolueerd zijn naar φρήν. Precies omdat φρήν volgens Rogge oorspronkelijk vermoedelijk φράγμα was, zou dit woord in verband gebracht zijn met διάφραγμα, en zou het later gelijkgesteld geworden zijn met het (later ontstane) woord διάφραγμα, omwille van zijn grondbetekenis „afsluiting”.

Deze redenering lijkt ons zeer onwaarschijnlijk. Om te beginnen moet men dan aanvaarden dat men de longen oorspronkelijk opvatte als een afsluiting (van het hart), en niet zozeer als organen van de ademhaling, wat niet voor de hand ligt. Dat φρήν oorspronkelijk φράγμα was, zou beter passen bij de interpretatie „middenrif”. Bovendien lijkt de associatie van de longen met de milt ons tamelijk ver gezocht. De evolutie van φράγμα tot φρήν onder invloed van σπλήν is dan ook een loutere veronderstelling.

De tweede theorie die we in dit verband nog willen vermelden komt van Onians⁹⁷. Deze auteur stelt zich de betekeniswijziging (of misschien kunnen we beter spreken van een betekenisverschuiving of zelfs van een betekenisverenging) als volgt voor. Op een bepaald ogenblik — wanneer nl. de anatomische kennis was toegenomen en men het middenrif beter had leren kennen — wilde men aan het middenrif een naam geven. Nu was het zó dat men ondertussen, gesteld dat de „longen-hypothese” juist is, voor de longen verschillende woorden had, nl. φρένες (en πραπίδες) naast πλεύμων of

96. *Homerisch φρήν, φρένες und Verwandtes*, in: *Archiv für die gesamte Psychologie*, 58 (1927), p. 310-311.

97. *The origins of European thought*, 1951, p. 39.

πνεύμων⁹⁸. Dat het middenrif de naam φρένες kreeg, kan men volgens genoemde auteur verklaren door het feit dat enerzijds het middenrif vlak bij de longen ligt (de longen rusten erop), en dat anderzijds ook het middenrif een belangrijke rol speelt bij de ademhaling. De associatie middenrif - longen is dus niet uit de lucht gegrepen. Bovendien was φρένες, dat vooral op de psychische activiteit van de longen sloeg, in onbruik geraakt, omdat de nieuwe medische theorieën de psychische activiteiten in de hersenen lokaliseerden. Toch lijkt dit ons geen voldoende verklaring voor de betekeniswijziging. Maar we kunnen hieraan uitstekend een bedenking vastknopen die Onians elders⁹⁹ maakt, en waardoor de betekenisverandering, die dan niets anders meer is dan een betekenisverenging, veel gemakkelijker begrijpelijk wordt, nl. dat het mogelijk is dat φρένες in bepaalde gevallen niet alleen de longen aanduidt, maar tegelijk ook de pleurale of borstvlieszen, en misschien zelfs het middenrif, dat, evenals het pericardium, waarschijnlijk niet door een eigen naam onderscheiden was van de organen errond. Zo is Onians zelf ooit op de gedachte gekomen dat de φρένες zouden bestaan uit diaphragma en pericardium tegelijk (boven de lever en rond het hart ! ; dit is de interpretatie die verdedigd wordt door Cheyns, cf. supra), maar hierbij maakte hij weer de bedenking dat men zich moeilijk kan voorstellen dat een omhulsel en een tussenschot zo sterk de aandacht van de homerische mens zouden getrokken hebben en zo'n belangrijke rol zouden gespeeld hebben (wat we echter als een a priori bestempeld hebben).

Toch lijkt Onians ons met zijn bemerking een belangrijke en verstandige relativering op zijn eigen theorie te maken. Het zou nl. kunnen dat de φρένες bij Homerus in hoofdzaak de longen aanduidden, maar bijkomstig ook het middenrif, dat geen eigen naam had, m.a.w. het woord zou een belangrijk deel van het ademhalingsstelsel aanduiden. Longen en middenrif werken trouwens volledig samen. Bij het inademen van lucht, dus wanneer de longen „volgepompt” worden, gaat het middenrif omlaag, en bij het uitademen gaat het omhoog. Naderhand zou de betekenis verengd geworden zijn tot het

98. Dit laatste woord komt ook bij Homerus voor, zij het slechts in één halfvers, nl. II.4.528 : πάγη δ' ἐν πνεύμονι χαλκός. (Dit halfvers wordt door sommige handschriften herhaald in II.20.486. De Oxford-editie geeft hier echter de andere lezing : πάγη δ' ἐν νηδὶ χαλκός.) Hieruit moet men niet concluderen dat φρένες en προπίδες op iets anders moeten wijzen dan op de longen : Homerus kan toch synoniemen hebben. Onians voegt er aan toe dat het merkwaardig zou zijn dat de longen, die bij de zo talrijke verwondingen normaliter toch vaak moeten getroffen worden en dus vermeld worden, slechts één of twee keer zouden ter sprake komen. Op het eerste gezicht lijkt dit een ernstig argument voor de theorie dat φρένες de longen zou aanduiden, maar eigenlijk is dit niet zo : φρένες komt in anatomische zin, bij de beschrijving van verwondingen, zeer weinig voor, zodat, zelfs indien φρένες de longen aanduidt, de longen als lichamenlijk orgaan niet vaak vermeld worden bij Homerus.

99. *The origins of European thought*, 1951, p. 24-25 in voetnoot.

middenrif alleen. De hoger genoemde bezwaren zouden alvast opgelost zijn, nl. de onwaarschijnlijkheid dat het middenrif een zo belangrijke rol speelde enerzijds (tenminste indien men hierin een bezwaar wil zien!) en het probleem van de betekeniswijziging (van longen naar middenrif) anderzijds. Geleidelijk aan zou men dan met φρήν/φρένες meer en meer aan het middenrif alleen zijn gaan denken, een evolutie waartoe de boven vermelde, door Onians aangehaalde factoren kunnen bijgedragen hebben.

Deze voorstelling van zaken, die vele moeilijkheden oplost, vonden we trouwens terug bij sommige auteurs. Zo schrijft F. Buffière¹⁰⁰: „Phrénés, lorsque le mot est pris au sens matériel, pourrait bien évoquer l'ensemble de l'appareil respiratoire: la cloison qui s'abaisse ou se soulève pour appeler ou chasser l'air, Homère ne la distingue peut-être guère des „souffles” qu'elle semble manoeuvrer. Ce système respiratoire serait conçu un peu comme le moteur de la vie humaine”. Wel is het zo dat Buffière meent dat de betekenis van φρένες vaak wordt uitgebreid om de hele borststreek aan te duiden¹⁰¹. Een uitdrukking als θυμός ἐνὶ φρεσίν (Il.19.178) zou volgens hem ongeveer hetzelfde betekenen als θυμός ἐνὶ στήθεσσιν. Hiermee drukt hij o.i. alleszins een kern van waarheid uit. We zullen hierop nog terugkeren in onze conclusie. Het is in ieder geval frappant dat de φρένες nooit in de στήθεα worden gelokaliseerd. De suggestie van Buffière zou hieraan een verklaring geven. Ook W. Schrader¹⁰² was reeds van mening dat φρένες bij Homerus naast het middenrif ook de longen die door het middenrif worden bewogen, zou aanduiden. Het middenrif kent, zoals het hart, onder normale omstandigheden een regelmatige beweging, die dient om de mens in leven te houden. Anderzijds merkt men bij hevige emoties dat niet alleen het hart sneller gaat kloppen, maar dat ook het ritme van de ademhaling versnelt. Omwille van deze twee elementen zou de homerische mens in φρένες een belangrijk principe van het psychische leven gezien hebben. Cheyns¹⁰³ meent dat deze hypothese moet verworpen worden omdat het duidelijk blijkt dat de Griekse geneeskunde vóór de Alexandrijnse periode geen kennis had van het nut van het middenrif voor de ademhaling. Dit is echter geen reden om de visie van Schrader te verwerpen, alleen om ze te corrigeren: het zou vooral de idee

100. *Les mythes d'Homère*, 1973 (= 1956), p. 264.

101. *Les mythes d'Homère*, 1973 (= 1956), p. 265.

102. *Die Psychologie des ältern griechischen Epos*, in: *Jahrbücher für classische Philologie*, 31 (1885), p. 145-176 blijkens A. CHEYNS, *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 139.

103. *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 140.

„longen” geweest zijn (waarvan de homerische mens ongetwijfeld het belang voor de ademhaling kende) die φρένες tot een belangrijk principe van het inwendig leven maakte, en niet zozeer het middenrif.

Deze voorstelling van de betekenisevolutie van φρήν/φρένες kan echter niet bewezen worden, noch met de etymologie, noch met de passages uit Homerus. Zoals we zagen, is de betekenis „longen” in de anatomische contexten nergens noodzakelijk. Men kan nu eens aan het pericardium, dan weer aan het middenrif denken. Dit zal voor ons een reden zijn om een ander, alleszins voorzichtiger en veiliger standpunt in te nemen. Hiervoor verwijzen we naar onze conclusie.

IV. Φρένες als aanduiding van meerdere organen

Met de hoger voorgestelde opvatting van φρένες als de longen en het middenrif zijn we aanbeland bij een andere theorie, nl. dat φρένες verschillende organen tegelijk zou aanduiden, een theorie die verschillende varianten aanneemt, omdat er onenigheid is over de vraag om welke organen het precies zou gaan.

W. Wundt¹⁰⁴ meent dat φρένες bij Homerus niet alleen het middenrif aanduidt, maar in het algemeen de organen van de buikholte die bij het middenrif liggen, en in het bijzonder de nieren en de geslachtsorganen. Hij haalt echter geen overtuigend argument aan voor zijn theorie. O.i. laat geen enkel element in Ilias of Odyssee vermoeden dat we bij φρένες onder meer aan de nieren of aan de geslachtsorganen zouden moeten denken.

Ireland en Steel komen op het einde van hun artikel¹⁰⁵ tot een conclusie in dezelfde lijn. Volgens hen is de „longen-hypothese” vanuit anatomisch standpunt de meest waarschijnlijke. Maar ze zien hiertegen één groot bezwaar: indien men aanvaardt dat φρένες, als de streek waarin emoties gelokaliseerd worden, ten tijde van Homerus nog enig verband hield met een orgaan, is deze „longen-hypothese” volgens hen onaanvaardbaar, omdat ze te hoog liggen in de borstholte om op te treden als agens van emoties. (Zelf zien we niet in waarom dit zo zou zijn: de longen liggen toch even hoog als het hart, dat bij Homerus, net zoals bij ons, een orgaan is waarin gevoelens worden gelokaliseerd)? Genoemde auteurs suggereren dan dat het bij φρένες gaat om een groep organen, waarvan de lokalisatie eer-

104. *Völkerpsychologie*, Vierter Band: *Mythus und Religion* (Erster Teil), 1920³, p. 92 en p. 118.

105. Φρένες as an anatomical organ, in: *Glotta*, 53 (1975), p. 194.

der vaag is : „within a vaguely defined area extending from the upper chest to the mid-abdomen”¹⁰⁶.

Een andere theorie wordt voorgesteld door A. Floquet¹⁰⁷. Hij ziet in φρένες nu eens de borstkas, dan weer de organen rond de lever.

V. Larock¹⁰⁸ durft geen stelling in te nemen : „... le terme φρένες désigne un organe, viscère ou membrane, qu'Homère situe dans la poitrine au-dessus du foie et autour du coeur”.

D. J. Furley¹⁰⁹ opteert, echter zonder veel zekerheid, zoals hij zelf toegeeft, voor de groep organen tussen de darmen en het sleutelbeen.

S. M. Darcus¹¹⁰ tenslotte spreekt enkel over „ „psychic organs” „... , situated generally in the chest region”, en vermijdt op die manier het probleem van de fysieke betekenis van φρένες.

Synthese en conclusie

Bij wijze van besluit zetten we nu de belangrijkste gegevens nog even op een rijtje, om dan uiteindelijk ons eigen standpunt te bepalen.

De gegevens die Homerus zelf ons verstrekt i.v.m. de fysieke betekenis van φρένες zijn zeer schaars en eerder vaag : de φρένες omringen het hart en de lever, en kunnen, vastgehecht aan een speer, uit het lichaam worden getrokken. De traditionele interpretatie, die in φρένες het middenrif ziet, stoot op een aantal bezwaren. Filologische analyse van I1.16.481 : ἀλλ' ἔβαλ' ἐνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχεται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ heeft aangetoond dat hier eerder het pericardium moet bedoeld zijn dan het middenrif, dat het hart immers niet insluit, maar alleen even aanraakt. Nochtans moet worden toegegeven dat ook de longen schitterend beantwoorden aan de beschrijving in I1.16.481. In I1.16.504, waar de φρένες met een lans uit het lichaam worden getrokken, kan het middenrif bedoeld zijn indien men aanvaardt dat het zijn spanning verliest wanneer er lucht in het lichaam binnenkomt via een wonde in die buurt. In Od.9.301 beantwoordt het middenrif het best aan de gegeven beschrijving.

106. Φρένες as an anatomical organ, in : *Glotta*, 53 (1975), p.194.

107. *Homère médecin*, 1912, p. 35 en p. 41.

108. *Les premières conceptions psychologiques*, in : *Revue belge de philologie et d'histoire*, 9 (1930), p. 386.

109. *The early history of the concept of soul*, in : *Bulletin of the Institute of classical studies of the university of London*, 3 (1956), p. 3.

110. An echo of Homer in Pindar, Pythian 4, in : *Transactions of the American philological association*, 107 (1977), p. 95.

Het blijkt dus dat niet zonder meer kan worden gesteld dat het in alle gevallen gaat om het middenrif. De traditionele interpretatie stuit trouwens nog op andere moeilijkheden. Hoe moet het meervoud worden verklaard? Waarom betekent *μετάφρενον* dan de bovenrug? En tenslotte: is het wel denkbaar dat het middenrif een zo belangrijke rol speelde in het psychische leven van de homerische mens? Dit laatste bezwaar hebben we echter bestempeld als een a priori-standpunt, dat men al dan niet kan aanvaarden.

Rekening houdend met de opgesomde moeilijkheden, menen we te moeten stellen dat de interpretatie „middenrif“ zonder meer niet kan gehandhaafd worden. Men kan dan echter twee richtingen uit, naargelang van het standpunt dat men inneemt: ofwel aanvaardt men, zonder te begrijpen weliswaar, dat het middenrif een belangrijke rol in het psychische leven kan gespeeld hebben, ofwel niet.

Het laatste standpunt wordt ingenomen door de voorstanders van de „longen-theorie“, maar zij kunnen niet goed verklaren waarom *φρένες* van betekenis zou veranderd zijn. Daarom hebben wij de hypothese geformuleerd dat indien men hun a priori-objectie aanvaardt, *φρένες* bij Homerus de longen en (bijkomstig) het middenrif zou aanduiden als één geheel. Anatomisch gezien is er tegen deze interpretatie geen bezwaar: alle gegevens uit de „anatomische contexten“ kunnen dan verklaard worden: de *φρένες* omsluiten het hart, omringen de lever en kunnen met een speer uit het lichaam getrokken worden. Op die manier is tevens het meervoud verklaard, en ook het woord *μετάφρενον* (lett. datgene wat achter de longen (+ middenrif) ligt, dus de bovenrug). Bovendien wordt de betekenisverandering gereduceerd tot een betekenisverenging, die, zeker in het kader van de groeiende anatomische kennis na Homerus, mogelijk is. Dit is natuurlijk een handige hypothese, die we niet kunnen bewijzen. Eén element blijft bovendien duister: waarom wordt *φρένες* nooit in *στήθεα* gelokaliseerd? Of men nu onder *φρένες* het middenrif of de longen (of beide) verstaat, of zelfs het pericardium, het is en blijft een probleem, dat men over het algemeen niet eens gesteld, laat staan opgelost heeft.

Het is vooral deze vaststelling die ons er toe aanzet de voorkeur te geven aan een andere, veiligere opvatting, die nauw aansluit bij wat Cheyns voorstelt (nl. dat *φρένες* het geheel zou zijn van middenrif en pericardium): het is o.i. goed mogelijk dat *φρένες* in meer algemene zin het membraan van een willekeurig orgaan zou aanduiden¹¹¹. In I1.16.481 (en I1.16.504) gaat het om de *φρένες* rond het hart,

111. Deze mogelijkheid wordt trouwens ook geopperd door A. CHEYNS, *La notion de φρένες*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 167-168.

m.a.w. om het pericardium, in Od.9.301 om de φρένες rond de lever, m.a.w. om het middenrif. Meteen zijn de preciserende toevoegingen „rond het hart” en „rond de lever” verklaard. Ook het meervoud stelt dan geen problemen.

We doen hierbij geen uitspraak over de vraag of de betekenis „middenrif” hiervan alleen een bijzonder geval zou zijn (en dus de algemene betekenis de oorspronkelijke zou zijn), dan wel of „middenrif” de oorspronkelijke betekenis was, en φρένες nadien ook andere membranen, o.m. het pericardium, zou gaan aanduiden zijn. Deze laatste betekenisontwikkeling wordt voorgesteld in het woordenboek van A. Bailly¹¹², die zelfs suggereert dat φρένες van daaruit ook de ingewanden in meer algemene zin ging betekenen. Indien men dit aanvaardt, worden verschillende elementen duidelijk. Het is dan normaal dat de φρένες nooit in de στήθεα worden gelokaliseerd, aangezien het woord φρένες vanuit die optiek zeer dicht bij στήθεα zou komen (de organen, in concreto van de borstholte, vandaar de borstholte). Ook begrijpen we dan de vorming van μετάφρενον: men zou bij het element -φρενον vooral aan de organen van de borstholte gedacht hebben. Op die manier kan men ook de diversiteit van de betekenissen die antieke lexicografen en commentatoren aan φρένες gaven, verklaren.

Tenslotte kan op die wijze het gebruik van φρεσί of ἐν(i) φρεσί ter lokalisatie van inwendige ervaringen begrijpelijk gemaakt worden: het zou daar telkens gaan om de organen in het algemeen, meer bepaald van de borstholte, die als zetel van het inwendige leven worden beschouwd. Zo zou het bezwaar van de onwaarschijnlijkheid van een belangrijke rol van het middenrif zelfs wegvallen.

Met deze laatste beschouwingen bevinden we ons duidelijk op het terrein van de onzekerheden. Maar elke poging om het semantisch veld van φρήν/φρένες als geheel te verduidelijken zal wel noodzakelijkerwijze op hypothesen moeten steunen. We wilden alleen maar aantonen dat de betekenis „middenrif” in sommige gevallen bij Homerus kan verantwoord worden (in Od.9.301, en ook bv. in Il.10.10: τρομέοντο δέ οἱ φρένες) zonder dat men hieruit moet concluderen dat dit dé betekenis is van het begrip φρήν/φρένες als geheel.

Indien men aanvaardt (zonder te begrijpen!) dat het middenrif voor de homerische mens een belangrijke rol voor het psychische leven kon vervullen, kan men φρένες opvatten als het geheel van middenrif en pericardium, zonder de meer algemene betekenis (membranen van willekeurige organen, en vandaar „organen” in het al-

112. A. BAILLY, *Dictionnaire grec-français*. Rédigé avec le concours de E. EGGER, Édition revue par L. SÉCHAN et P. CHANTRAINE, Paris, 1950¹⁶, p. 2097.

gemeen) te moeten veronderstellen. Aanvaardt men dat niet, dan kan men de belangrijke psychische functie van φρήν/φρένες nog op twee manieren verklaren: ofwel vanuit de betekenis „longen (+ middenrif)”, ofwel vanuit de betekenis „membranen van willekeurige organen”. Het weze opgemerkt dat de eerste betekenis (longen + middenrif) een bijzonder geval is van de tweede (membranen (zoals het middenrif) en vandaar ook de organen zelf die door deze membranen worden ingesloten of omringd, en bij uitbreiding zelfs de organen, vooral van de borstholte, in het algemeen). Bij wijze van conclusie zouden we dan ook de voorkeur willen geven aan deze laatste opvatting: de grondbetekenis van φρήν/φρένες zou dus „membraan” zijn, zonder preciese anatomische lokalisering. In de „anatomische contexten” bij Homerus gaat het bij φρένες, dat het geheel van middenrif en pericardium (en misschien nog andere membranen) aanduidt, nu eens om het middenrif (in Od.9.301), dan weer om het pericardium (in Il.16.481 en Il.16.504), naargelang van de preciserende toevoegingen.

BIBLIOGRAFIE VAN MODERNE PUBLIKATIES*

- J. BÖHME, *Die Seele und das Ich im homerischen Epos. Mit einem Anhang: Vergleich mit dem Glauben der Primitiven*, Leipzig-Berlin, 1929.
- É. BOISACQ, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes*, Heidelberg-Paris, 1938³. (De vierde editie van 1950 hebben we niet kunnen consulteren).
- F. BUFFIÈRE, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris, 1973 (= 1956).
- P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris, 1968, 2 vol.
- A. CHEYNS, *La notion de φρένες dans l'Iliade et l'Odyssée (première partie)*, in: *Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 6 (1980), p. 121-202.
- F.M. COMBELLACK, *Agamemnon's black heart*, in: *Grazer Beiträge*, 4 (1975), p. 81-87.
- S.M. DARCUS, *An echo of Homer in Pindar, Pythian 4*, in: *Transactions of the American philological association*, 107 (1977), p. 93-101.
- A. FLOQUET, *Homère médecin*, Thèse Paris, 1912.
- H. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1973-1979 (= 1960), 3 vol.
- D.J. FURLEY, *The early history of the concept of soul*, in: *Bulletin of the Institute of classical studies of the university of London*, 3 (1956), p. 1-18.
- E.L. HARRISON, *Notes on Homeric psychology*, in: *The Phoenix*, 14 (1960), p.63-80.
- S. IRELAND - F. L. D. STEEL, *Φρένες as an anatomical organ in the works of Homer*, in: *Glotta*, 53 (1975), p. 183-195.
- P. T. JUSTESEN, *Notes on the psychophysiology of Homer. The homeric φρήν*, Banjocwangi (Java), 1926 (alleen handschriftelijk verspreid).
- P. T. JUSTESEN, *Les principes psychologiques d'Homère*, Copenhagen, 1928.

* Van edities en commentaren werd telkens de volledige referentie in voetnoot gegeven.

- O. KÖRNER, *Die ärztlichen Kenntnisse in Ilias und Odyssee*, Munich, 1929.
- V. LAROCK, *Les premières conceptions psychologiques des Grecs*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 9 (1930), p. 377-406.
- S. LASER, *Medizin und Körperpflege (Archaeologia Homerica, Kapitel 5)*, Göttingen, 1983.
- R.B. ONIANS, *The origins of European thought about the body, the mind, the soul, the world, time, and fate. New interpretations of Greek, Roman and kindred evidence, also of some basic Jewish and Christian beliefs*, Cambridge, 1951.
- C. ROGGE, *Homerisch φρήν, φρένες und Verwandtes in neuer medizinischer und sprachpsychologischer Beleuchtung. Ein Stück aus der Urgeschichte menschlicher Denkschauung*, in: *Archiv für die gesamte Psychologie*, 58 (1927), p. 307-324.
- W. SCHRADER, *Die Psychologie des ältern griechischen Epos*, in: *Jahrbücher für classische Philologie*, 31 (1885), p. 145-176.
- B. SNELL, *Joachim Böhme: Die Seele und das Ich im homerischen Epos. Mit einem Anhang: Vergleich mit dem Glauben der Primitiven*. Leipzig-Berlin: B.G. Teubner 1929. VI, 132 S. 8 M., in: *Gnomon*, 7 (1931), p. 74-86.
- B. SNELL, *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, Göttingen, 1975⁴.
- W. WUNDT, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, Vierter Band: *Mythos und Religion* (Erster Teil), Leipzig, 1920³. (In 1926 versehen noch een 4. Auflage, die we echter niet konden consulteren).